

ПРИКЛАДНІ ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.3

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ БЕЛІГЕРАТИВНИХ ЛАНДШАФТІВ ПОДІЛЛЯ

Олена Антонюк

*Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
вул. Острозького, 32, 21100 м. Вінниця, Україна*

Розглянуто історію, регіональні та природні особливості формування белігеративних ландшафтів Поділля.

Ключові слова: белігеративні ландшафтні комплекси, городища, міста-фортеці, рів, вал.

Постановка проблеми. Впродовж історії розвитку людського суспільства відбулося більше п'ятнадцяти тисяч воєн. Їхній результат – не лише значні людські та матеріальні втрати, але й понівечені ландшафти. Ще й зараз наявні різновікові, чисельні й своєрідні ландшафтні комплекси воєнного походження: укріплені райони й окремі ділянки, обваловані городища, окремі оборонні вали й рови, сторожові кургани, окопи і вирви від вибухів, дзоти і бліндажі, на десятки кілометрів прослідковуються укріплені лінії тощо. Вони є на всіх континентах і в межах будь-якої природної зони, в околицях міст і сіл, на полях, луках і в лісах. Різниця лише в кількості та особливостях ландшафтно-структури. Однак навряд чи де-небудь на Землі ландшафтних комплексів воєнного походження є більше, ніж на Східноєвропейській рівнині, особливо в її південно-західній частині, де й розміщене Поділля. Зокрема, Г. Денисик зазначає, що: “Вони тут стали невід’ємною, а в окремих випадках і характерною ознакою сучасних ландшафтів” [4, с. 164].

Широке розповсюдження, значне різноманіття й специфічність (переважно під час військових дій) умови їхнього формування, значення для пізнання природи й історії окремих регіонів Землі спонукали фахівців різних наукових напрямів до активних досліджень ландшафтних комплексів воєнного походження.

Аналіз попередніх досліджень. Більше двох сторіч белігеративні ландшафти активно вивчають археологи, історики та краєзнавці. Яскравим прикладом є вивчення белігеративних ландшафтів Поділля. Започаткував такі дослідження ще у 80–90-х роках XIX ст. В. Антонович, а фундатор краєзнавства Ю. Сіцинський видав навіть “Археологічну карту Поділля”, де чи не вперше були показані різноманітні белігеративні комплекси. Згодом, на поч. XX ст., ці дослідження продовжили М. Руданський, В. Гериневич; у 1940 році С. Бібіков та Е. Кричевський, пізніше (1945–1953 рр.) тут працювала Середньодністерська археологічна експедиція. Про белігеративні ландшафти Поділля є численні відомості у фундаментальних

працях Т. Пассек, П. Борисковського, І. Шовкопляс, І. Винокура, Б. Тимошука, М. Кучери та багатьох інших археологів й істориків [1, 2, 4].

З географів на кургани, вали та інші стародавні пам'ятки першим звернув увагу В. Докучаєв. Кургани цікавили його передусім у ґрунтознавчому аспекті: "... почти все курганы наших степей ... насыпаны из того же чернозема" [5, с. 97]. Разом з тим, В. Докучаєв прекрасно розумів і їхнє комплексне значення, зокрема, як своєрідної ознаки степу: "И действительно, стоит только попасть в черноземную, так сказать, курганную (виділено О. Антонюк) степь Полтавского уезда ..." [5, с. 97].

Як своєрідні ландшафтні комплекси воєнного походження, кургани, вали та городища, вперше виділив Ф. Мільков [10]. У 1974 році він запропонував у структурі антропогенних ландшафтів виділити особливий клас – *белігеративні ландшафти*. Крім Ф. Мількова, белігеративні ландшафти в Росії вивчали О. Бережний, М. Дудник та інші [6]. Наприклад, М. Дудник вперше дослідив земляні вали Білгородських оборонних споруд (історія формування, ландшафтна структура, використання), порівняв їх з іншими белігеративними комплексами, чим започаткував класифікацію цих унікальних антропогенних ландшафтів.

В Україні ландшафтознавчі дослідження курганів, валів, стародавніх городищ розпочалися з середини 70-х років ХХ ст. Започаткували їх Л. Воропай, В. Коржик (Прут–Дністровське межиріччя, Поділля), Г. Денисик (Поділля, Правобережна Україна) та інші [2, 4].

У результаті проведених досліджень у 90-х роках ХХ ст. була частково розроблена класифікація белігеративних ландшафтів, порушено питання їхнього раціонального використання та охорони, проте це були лише фрагментарні дослідження, які не дають можливості всебічно розглянути белігеративні ландшафти, особливо на регіональному рівні, й розробити заходи з їхньої оптимізації та охорони.

Мета. Розглянути формування белігеративних ландшафтів у межах Поділля і встановити зв'язок між історією заселення регіону і виникненням оборонних споруд. Відзначити особливості формування основних типів белігеративних ландшафтних комплексів у певних історичних межах. Наголосити на комплексному значенні досліджуваних об'єктів для науки.

Результати досліджень. У межах Поділля перші белігеративні ландшафтні комплекси, мабуть, були створені наприкінці III – поч. II тисячоліття до нашої ери. До цього часу, особливо впродовж розвитку на Поділлі трипільської культури (IV–III тис. до н. е.), їх тут не було. Попереднім племенам і трипільцям не було від кого захищатися, хоча концентрична структура поселень трипільців могла бути зумовлена загрозою нападу ворогів.

У другій половині та наприкінці енеолітичної доби, у III тис. до н. е., починається процес переселення різних племен із Центральної та Північної Європи на Схід. "...Настає край спокійному життю місцевих хліборобів – носіїв трипільської культури... Спочатку примандрували землеробсько-скотарські племена, що походили з Середнього Подунав'я, пізніше – племена північноєвропейського походження... Цей *войовничий* і рухливий народ зайняв Волинь і врожайне Західне Поділля, проник у Карпати і Буковину... Можливо, це було перше велике військове вторгнення у межі сучасної України, зокрема і Поділля..." [3, с. 126], що і призвело до формування тут культури кулястих амфор. У цей же час об'єднані степові племена швидко опанували східні регіони України, просунулися за Дунай до Балкан. Озброєні загони степових вершників та войовничі племена північноєвропейського походження були однією з причин загибелі трипільської протоцивілізації, зокрема, і в межах Поділля. Однак племена представників археологічної культури кулястих амфор та

агресивних степовиків проіснували на Поділлі порівняно недовго (кілька століть). Їх змінили племенні утворення культури шнуркової кераміки, або культури бойових сокир, після яких на історичну сцену виходять *праслов'яни*, розвиток яких поділяють на два умовні періоди: ранній та пізній. Ранній період (XVI–X ст. до н. е.) був досить спокійний, без великих воєн і ворожих вторгнень. Його археологічними відповідниками в Україні вважають тщинецьку, комарівську та білогрудівську культури. Переважно це були землероби і скотарі, що жили в *неукріплених* поселеннях, розміщених на високих берегах річок і озер. Щодо “воєнної сили” у цей час, то її розвиток характерний був здебільшого для племен кочових скотарів. У боротьбі регулюючим началом була *не наявність бelligеративних споруд, а лише реальне співвідношення сил*.

Серед землеробів Поділля ранньозалізної доби першими нападу степових кочівників зазнали осілі племена чорноліської культури. На Поділлі вони жили східним і південним рубезами, і у VIII–VII ст. до н. е. розселилися й на решті території регіону. Ворогами чорнолісів стали войовничі кімерійці, що прикочували в українські степи з Ірану. З X ст. до н. е. почалася тривала війна. Для захисту праслав'яни створили свої *бойові загони*, а на кордоні *збудували систему фортець*. Ці фортеці-городища споруджували на високих неприступних пагорбах. Вони були *оточені земляними валами та вкриті дерев'яними стінами зверху*. Найвірогідніше, *це були перші у праслав'янській історії Поділля фортеці*.

На початку VII ст. до н. е. в українських степах з'явилися племена скіфів, котрі переважали кімерійців чисельністю, військовою організацією і політичною єдністю. Місцеве населення вело тривалу боротьбу проти агресивних кочівників. Про це свідчить створення *протяжної оборонної лінії земляних городищ*, до яких належить *одне з найбільших за площею в Україні – Немирівське городище* у Вінницькій області. С. Гальчак вважає, що це городище помилково називають скіфським: правильніше – праслав'янське городище скіфських часів [3]. Аналогічні до Немирівського городища земляні фортеці або їхні сліди збереглися в багатьох інших місцях Поділля, особливо його східних районах (межі теперішньої Вінницької області). Зокрема, над річкою Згар у південно-західній околиці с. Городище Літинського району, поблизу сіл Гуменці Кам'янець-Подільського району, Прибузького (мало складну систему валів) та Якушинець Вінницького, Уладівки Літинського, Оленівки Могилів-Подільського, Вишеольчедаєва Мурованоктуриловецького, Уланова Хмільницького районів. Відоме також земляне городище скіфських часів з двокілометровим валом, що знаходиться між селами Кальником та Шабельною Іллінецького району [1].

Про проникнення на Поділля етнічних скіфів свідчить поява на його землях *курганів: сторожових і поховальних*, які поступово зі степу поширювались у лісостеп і навіть далі.

Наприкінці III ст. до н. е. Велика Скіфія припинила своє існування. Впродовж наступних шести століть панівне становище у межах рівнинної частини Правобережної України займало об'єднання кочових племен під назвою “сармати”, а потім гуни. Наприкінці I тис. до н. е. – поч. I тис. н. е. на теренах сучасного Поділля проходив важливий за історичною значимістю процес – формування давньослов'янського етносу. Він завершився тим, що у I тис. н. е. на історичній арені стрімко з'являються слов'яни – одна з основних гілок давньоєвропейського населення [3]. На Поділлі вони були представлені зарубинецькою (III ст. до н. е. – II ст. н. е.) та черняхівською (III–V ст. н. е.) культурами, а також такими народностями, як готи, дакійці

та іншими. Однак у 101–106 рр. римський імператор Троян поширив свою владу на Дакію, а разом з нею і на частину південного Поділля. "... Під римську владу підпала і дакійська Клепідава (Кам'янець-Подільський). У той час вона ... була уже багатолюдним і *укріпленим* містом" [8, с. 413]. Щоб запобігти нападам "варварів" (готів), Троян наказав збудувати на північних рубежах захопленої території *потужні земляні вали*. Залишки Троянових валів й тепер зберігаються у селі Миньківці Дунаєвецького району та його околицях, а також ще у двох районах сучасної Хмельниччини: неподалік с. Велика Яромирка Городоцького та Боржківці – Кам'янець-Подільського. Є вони і в Тернопільській області в околицях сіл Вигода, Окопи тощо. Крім "державних" оборонних споруд, населення Поділля будувало й локальні укріплення. На початку I тис. н. е. села на Поділлі часто мали радіальну структуру: в центрі площа, базар або ставок, довкола них хаги, а *по периметру насипали оборонний вал* [3]. Така забудова не випадкова, тому що впродовж першої половини I тис. н. е. місцевому (черняхівському) населенню доводилося захищатися від готів, гунів, аварів, однак більшість поселень були неукріплені; розміщувалися переважно на південних схилах берегів річок і балок. Сучасні археологи, а ще раніше М. Грушевський, висловили обгрунтовану думку про те, що *слов'янські племена черняхівської культури* називалися антами і саме від них бере початок історія *української народності* [3]. З VI ст. починається розселення слов'ян і його "найістотнішою рисою було те, що воно мало характер виключно мирної колонізації" [9, с. 239]. Та все ж, ураховуючи наявність воєвничих племен і народностей на прилеглих територіях, а також спорадичні бойові напади на Візантію, наприкінці VI та у VII ст. слов'яни активно *почали будувати поселення-городища на узвишшях, що мали часто потужні укріплення у вигляді дерев'яних стін, частоколів, земляних ровів і валів*.

Висхідний поступ історії на слов'янських землях, зокрема й Поділлі, вкотре був порушений у другій половині VI ст. навалою орд аварів – союзу кочових тюркських та інших племен. "Ймовірно, саме тоді, щоб захиститись від ворожих посягань, слов'янами було споруджено земляний вал від Ладижина до Брацлава. Крім того, для захисту вони використовували й Трояновий вал" [3, с. 123].

"... Около 839 года являються здесь (на Поділлі та на землях на південний схід від нього) угри или венгры, вслед за которыми печенеги, а потом половцы" [12, с. 231]. І це ще не повний перелік ворогів. Поділля потерпало від кочових болгар, хазарів, гузів. Однак, незважаючи на ворожі навали, спустошені землі та зруйновані поселення, процес утворення держави у східних слов'ян не призупинився. На теренах Поділля, після розпаду антського союзу, уличі і тиверці стали незалежними племінними об'єднаннями. Крім них, тут мешкали дуліби й волиняни (північна частина сучасної Хмельницької обл.). Центральну частину Поділля займали болохівці (Болохівецька земля). Не виключено також, що у верхів'ях Росі, на території нинішнього Погребищенського району Вінницької області, жила частина населення племінного об'єднання полян, які після об'єднання з древлянами, сіверцями та іншими племінними об'єднаннями відіграли провідну роль в утворенні наприкінці IX ст. древньої слов'янської держави – Київської Русі. Держава з такою назвою виявилася самотньою й унікальною, зайнявши гідне місце у світовій історії [3]. "З нею змушені були рахуватися й хижі хозарецькі хани, і гордовиті візантійські імператори. Протягом півтисячоріччя Давньоруська держава затуляла собою європейський світ і Візантію від кочовиків – спочатку хозар і болгар, далі печенігів, торків, берендеїв, ковуїв та половців. Вона прийняла на себе страшний удар 150-тисячної татаро-монгольської кінноти Батия... і тим самим врятувала

Європу від спалювання й загибелі...” [7, с. 41]. Складовою Київської Русі були землі сучасного Поділля. У *містах-фортецях* стояли князівські дружини, що боронили землі від кочівників. Найбільше таких міст було у Подільському Придністер’ї – Кам’янець, Бакота, Ушиця, Каліус та інші, а також у верхів’ях Південного Бугу – Болохівецькі землі.

Крім міст-фортець, за часів Київської Русі на Поділлі захисними спорудами були й городища, часто називані “дім”, “двір” [3, с. 132]. *Залишків давньоруських городищ* – високих земляних валів, на яких стояли дубові стіни з численними баштами, на Поділлі багато. Відомо багато випадків *спільного функціонування поселень та городищ*. Древні *русичі використовували як фортеці й поселення праслов’янські городища скіфських часів*. Вони збереглися поблизу Немирова на Вінничині, села Гуменці Кам’янець-Подільського району, у Хмельницькій області та у інших місцях. Однак Поділля, як і Київську Русь, не обминула татаро-монгольська навла. “В 1240 году Батый с многочисленными сонмами татар вторгнулся в пределы Подолии и разрушил до основания города по пути от Ладыжина к Каменцу... В цветущей Подолии не осталось ни одного города ни деревом рубленного, а ни каменем будованого” [3, с. 50].

Рятуючись від рабства, люди заселяють лісисті регіони Поділля і в *лісах з’являються перші белігеративні ландшафтні комплекси*. Товтри, Кременецькі гори – *тут їхня кількість збільшується*. В долинах річок Збруч. Смотрич, Мурафа, а також Дністра *захисними об’єктами стають природні печери та спеціально вириті підземелля*, що й тепер збереглися у Погребищенському, Липовецькому, Шаргородському і Барському районах Вінницької області. У 40–80-х роках XVI ст. збільшується кількість спустошувальних набігів кримських татар на південні та південно-східні райони Поділля. Особливо нищівними вони були на постійних шляхах їхнього руху – Чорному (Придніпровська височина), Кучманському (Дністерсько-Бузьке межиріччя), та Велоському (долина Дністра). Ці *шляхи позначені різноманітними за віком, формою, висотою та функціональним призначенням курганами та їхніми групами*.

У другій половині XVI – на початку XVII ст. кількість татарських набігів зменшується. У проміжках між ними населення Поділля відбудовує міста і села та їхні оборонні споруди. Браття Каріютовичі “посекши лес оумуровали городь Каменец, а с того все городи Полоцкия оумуровали и всю землю Подольскую осели” [11]. Згодом на Поділлі суттєво зростає кількість фортець, замків та інших оборонних споруд.

Перша світова й громадянська війни на початку XX ст. призвели до розорення господарства та знищення значної кількості населених пунктів, але різко збільшилася кількість та площі белігеративних ландшафтів. Особливо це характерно для Другої світової війни. В *структурі белігеративних ландшафтів формуються нові ландшафтні комплекси* – *окопи, вирви, доти і дзоти, лінії оборони, укріплені райони, військові підрозділи, полігони й аеродроми, наземні й підземні ракетні комплекси тощо*. З отриманням Україною незалежності функціонуючі белігеративні комплекси поступово втрачають своє значення і занепадають. Частина з них і зараз трапляється поблизу сіл, містечок і міст, на полях і в лісах. Вони охороняються державою, їх використовують як туристські об’єкти в наукових та пізнавальних цілях.

Висновки. У ландшафтознавчих дослідженнях белігеративним ландшафтам приділено значно менше уваги ніж іншим класам антропогенних ландшафтів. Лише частково розроблена їхня класифікація, не досліджена структура белігеративних ландшафтів та

їхні основні типи, не розроблено заходи раціонального використання та охорони. Разом з тим, белігеративні ландшафти невід'ємна складова сучасних ландшафтів і ознайомлення з ними є пізнавальним.

Белігеративні комплекси – городища, вали, кургани та інші пам'ятки мають комплексне значення для науки. Вони концентрують у собі історію певних періодів розвитку суспільства і відображають особливості формування сучасних природних умов конкретних регіонів. Їхня археологічна, історична і культурна цінність вже давно не викликає сумнівів. Не менший інтерес, зокрема палеогеографічний, становлять кургани і вали для географів, адже на початку ХХІ ст. ми не маємо повної характеристики белігеративних ландшафтів ні загалом України, ні її окремих регіонів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Археологія Української РСР. – К. : Наук. думка, 1971. – Т. 1. – 451 с., 1971. – Т. 2. – 502 с., 1975. – Т. 3. – 504 с.
2. *Баженов Л. В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст. / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 470 с.
3. *Гальчак С. Д.* Поділля: природа, людина – еволюція, історичний розвиток / С. Д. Гальчак. – Кам'янець-Подільський : ПП М. І. Мошак, 2006. – 368 с.
4. *Денисик Г. І.* Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г. І. Денисик. – Вінниця : Арбат, 1998. – 292 с.
5. *Докучаев В. В.* Наши степи прежде и теперь / В. В. Докучаев. – М. : Сельхозгиз, 1953. – 151 с.
6. *Дудник Н. И.* Природные ресурсы и ландшафты Тамбовской области / Н. И. Дудник. – Тамбов : ТГИ, 1980. – 142 с.
7. Історія України : нове бачення : у 2 т. / О. Гуржій, Я. Ісаєвич, М. Котляр [та ін.] : [за ред. В. Смолія]. – К. : Наук. думка, 1995. – Т. 1. – С. 41.
8. Исторические сведения о Каменец-Подольском и его православных церквях, в связи с гражданской и церковною жизнью Подолии // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. – 1889. – № 19. – 413 с.
9. Історія Української РСР: у 8 т. / [І. Артеменко, Б. Бабій та ін.]. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 1. – 239 с.
10. *Мильков Ф. Н.* Человек и ландшафты / Ф. Н. Мильков. – М. : Мысль, 1973. – 222 с.
11. *Молчановский Н.* Очерки известий о Подольской земле до 1434 г. (преимущественно по летописям) / Н. Молчановский. – Киев : Университ. известия. – 1883–1885. – 388 с.
12. Подольские епархиальные ведомости. – Каменец-Подольский, 1895. – № 7. – 231 с.

Стаття надійшла до редакції 05.03.2014 р.

Доопрацьована 15.04.2014 р.

Прийнята до друку 26.06.2014 р.

HISTORICAL ASPECTS OF PODOLYE FORTIFICATION LANDSCAPE FORMATION

Elena Antoniuk

*M. Kocyubinsky Pedagogical University of Vinnytsia,
Ostroz'kogo St., 32, UA – 21100 Vinnytsia, Ukraine*

The article is devoted to the history, regional and natural features of the Podolye fortification landscape formation.

Key words: fortification landscape complexes, towns, cities – fortress, moat, shaft.

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ БЕЛИГЕРАТИВНЫХ ЛАНДШАФТОВ ПОДОЛЬЯ

Алена Антонюк

*Винницкий государственный педагогический университет им. М. Коцюбинского,
ул. Острожского, 32, 21100 г. Винница, Украина*

Рассмотрена история, региональные и природные особенности формирования белигеративных ландшафтов Подолья.

Ключевые слова: белигеративные ландшафтные комплексы, городища, города-крепости, ров, вал.